

КАРАЛЬНА ФУНКЦІЯ СМІХУ В ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ ДАВНИНИ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

За сучасних умов необхідності створення правової держави важливим буде звертання до вивчення досвіду здійснення покарання в різні давні епохи, щоб відкрити чинники досягнення правової гармонії у суспільстві, які вийшли поза увагу сучасної людини. Звертання до аналізу каральної функції сміху в даній статті тому є дуже **актуальним**.

Вченими досліджено [див. Список літератури], що у добу первіснообщинного ладу, коли не існувало ще ані держав, ані позитивного права, поведінка людей регламентувалася не менш (а можливо і більш) жорстко, ніж за розвинутих класових суспільств і структурованих держав [1, с. 203-204; 11, с. 31]. Метою покарання була не помста чи залякування, а *нормалізація* – відновлення порушеної норми, а разом із нею і всього звичного земного і небесного порядку речей. Ця мета реалізувалася через відшкодування заподіянням рівного за рівне – “око за око, зуб за зуб, кров за кров...” (принцип *таліону*). Однак, це не є помстою в стилі вендети, це являється саме відновленням балансу. Якщо, скажімо, вчинялося вбивство чужинця, то потерпілій групі видавався винний або інша особа для відновлення втраченого людського ресурсу, тому що головним було не життя одиниці, а стабільне існування групи. **Але не з'ясованими лишаються деякі питання** формування сміхових форм покарання у минулому та проблема виявлення витоків сучасних каральних сміхових елементів. **Автори мають на меті в межах цієї статті дослідити**, які форми, що належать до сміхової культури, могли виконувати функцію покарання за давніх часів, а також за умов сучасного життя.

Серед найпоширеніших способів покарання групою порушників внутрішніх норм була *лайка і висміювання*. Слід відзначити їхню типологічну близькість у функції покарання. Лайка, в звичайних ситуаціях табуїрована, дозволялася щодо порушника через те, що він тимчасово переставав вважатися *своїм* і переводився таким способом у розряд *чужих*, представників ворожого світу. Залишаючись у групі, він піддавався ритуальному приниженню чи “громадській” смерті, що підготовляло один із шляхів очищення. Тільки “померши” як злочинна, людина здатна відродитися для нормального, нового і повноправного життя в своїй групі [Пор.: 2, с. 274]. Тут варто нагадати, що лайка регулярно застосовувалася в ритуалах спілкування з ворожими людям злими духами, щоб їх залякати та відігнати.

Висміювання як форма покарання практикувалося в принципі зі схожою метою, допомагаючи вивести людину із звичної системи соціальних рамок, вибити зі старої колії, щоб у перспективі повернути на іншу. Зокрема, воно практикувалося під час *ініціацій* – ритуальних випробувань-посвят, скажімо, при переведенні підлітка в розряд дорослих, коли крім фізичних тестів перевірялася його емоційно-психічна стійкість. На час ініціації (або між ініціаціями, на випадок провалу іспитів) людина ставала надто вразливою, перестаючи буди тим, ким була раніше, і ще не набувши нових якостей. А такий маргінальний стан втрати ідентичності, нетотожності предмета самому собі завжди викликає сміх. Цей сміх, являючись формою виявлення незадоволення, способом морального тиску і, деколи, приниження, підштовхує індивіда позбутися невизначеності і відродитися у своєму колективі. При чому як лайка, так і висміювання можуть супроводжуватися фізичним насильством. У цьому проглядає не просто каральна, а “карально-виховна” функція сміху.

Наведемо кілька ілюстрацій, що, хоча і належать розвинутим класовим суспільствам, своїм корінням або, скоріше, функціями уходять у глибоку архаїку.

Скажімо, форми нестатутних відносин у Радянській Армії передбачали різні жартівливо-принижуючі ритуали переведення солдатів із однієї неформальної категорії до другої: духи (вони ж щогли, слони) – до півроку строкової служби, молоді – до року, черпаки – до півтора року, діди – до наказу і дембеля – до фактичного звільнення. Чим не первісна ініціація?

Або інший приклад. У запорізьких козаків популярною формою покарання було побиття засудженого киями біля ганебного стовпа, що стояв на січовій площі біля дзвіниці. Протягом кількох днів до прив'язаного злочинця підходили товариші, прихопивши з собою горілки і калачів. Вони “поють і годують його, й хоча злочинцеві не хотілося ні їсти, ні пити, він усе-таки мусив це робити. “Пий, скурвий сину, злодію! Як не будеш пити, то будемо тебе, скурвого сина, бити!” –

кричали козаки. Але коли злочинець вип'є, то козаки, що причепилися до нього, кажуть: "Тепер же, брате, дай-но ми тебе трохи попоб'ємо". Даремно тоді злочинець буде благати про помилування; на всі його прохання козаки вперто відповідатимуть: "За те ми тебе, скурвий сину, й горілкою поїли, що нам тебе треба побити". Нерідко така форма покарання являлася замаскованим смертним вироком, але бувало і так, що засуджений не отримував від своїх п'яних товаришів жодного удару, а розживався ще й грошима для сплати за вкрадену річ [17, сс. 151-152].

Звичай "шаріварі" – "котячих концертів" зафіксований у Західній Європі з XIV ст. Так називали супроводжуваний дикою музикою оглушливий шум, що влаштовувався молоддю під вікнами осіб, яким бажали виявити незадоволення. Частіше за все жертвами шаріварі ставали особи, що вступали у другий шлюб, – вдовець, що брав заміж юну дівчину, вдова, що виходила за молодшого чоловіка, або учасники нерівного шлюбу, наприклад, багач, що одружувався на бідній. У ходах, влаштованих з цього приводу, були змушені приймати участь й самі "винуватці". Шаріварі являв собою, за думкою А. Я. Гуревича, ритуальне висміювання порушників "норм" шлюбних відносин, але цей звичай не забороняв вступ у шлюб – справа обмежувалась сплатою "викупу" його жертвами. У цьому проглядає знову ж таки прагнення *нормалізувати* наявний стан відхилення від норми, прагнення відновити стабільність, status quo. Цей блазнівський обряд ніби санкціонував новий шлюб, звільняючи людей від попередніх зобов'язань. Ритуал шаріварі, продовжує А. Я. Гуревич, у парадоксальній формі висміювання ніби гарантував безболісність укладання нового шлюбу і його продуктивність. Крім того, вважалося, що всякого роду відхилення людей від встановлених норм негативно відбивається і на врожаї, тому звичай шаріварі виявлявся пов'язаним і з аграрними віруваннями селян [5, сс. 356-357].

З посиленням державності архаїчні рудименти у звичаєвому праві і простонародних забобонах поступово відсуваються на другий план, разом з цим змінюються й уявлення про мету покарання. Вже не відшкодування заподіяної кривди, а залякування стає для держави справжньою ціллю кари. Змінюється і розуміння "нормопорушення": якщо раніше це – "обида", "кривда" і "збиток" (Руська Правда, Литовський Статут), то зараз – "злочин" або російською – "преступление" (вже правові джерела XVIII ст.) [9; 10; 16, сс. 26, 63, 121-122]. Тобто відхід від усталених норм – це вчинення *зла*, яке в християнських доктринах набуває трансцендентного характеру, це – переступання межі добра во зло.

Втім, "каральна функція" сміху принципово не змінюється. В середньовіччі був відсутнім інститут ув'язнення і пенітенціарна система як така. Ув'язнення до XVII-XVIII ст. в Європі завжди носить тимчасовий, екстраординарний характер, воно не є різновидом покарання, що накладається судом. В'язниця поки що залишається місцем попереднього досудового утримання звинуваченого, або позасудового затримання супротивника. В'язниця – це давньоруський поруб, запорозька пушкарня, замковий підвал, церковна келія, тобто місце, спеціально не обладнане для постійного перебування в'язнів. Злочинець, що не підлягав знищенню на острах іншим ("щоб не повадно було"), мав бути якось повторно соціалізований громадою, в якій залишався жити. Для цього годилося вже відпрацьоване тисячоліттями висміювання. Наприклад, за дрібні або моральні правопорушення винний міг бути підданий громадському осуду в жорстко-жартівливій формі: лайці, закиданню його дворища лайном, вимазуванню його воріт дьогтем тощо. Це не було актами виключно морального, а не правового тиску, адже, зважимо на активне і повсюдне функціонування в середньовіччі різнорідних громадських корпоративних судів, зокрема, цехового у містах або копного у селах.

Із втратою покріпаченими народними масами загостреного відчуття власної гідності, властивого вільним варварам, і поширенням тілесних покарань, які вважалися в ранні середньовіччя ганьбою для вільних людей (Салічна Правда, Руська Правда) з'являється нова форма висміювання – калічення злочинця, спотворення його зовнішності. Сміх над потворною оболонкою людини – карликом, горбуном, бородатою жінкою і т. ін. – був способом ставлення до відхилення від норми, засобом нівелювання страшних реалій *чужого, неосвоєного* світу, де за межами людської ойкумени мешкали чудовиська – люди-звіри, жінки-птахи, ящери тощо [6, сс. 181-189], бажанням нормалізувати і захистити свій світ. "Свої" уроди були послами "чужого" світу, яких демонстративно зневажали, показуючи сміхом позірну сміливість перед уявною загрозою *иношого*. Адже, архаїчні уявлення багатьох етносів міцно пов'язували, всупереч офіційному християнству, зовнішнє і внутрішнє, потворну зовнішність та, відповідно, нібито потворну душу. Приміром, люди значно щедріше подавали милостиню одному монаху-красеню, що був послідовником св. Франциска Асизького, ніж самому святому, який був непримітним і хворобливим на зовнішність

[5]. Крім того, багато релігій (до речі, і християнство не було виключенням) вимагали від своїх священнослужителів прийнятної, а іноді і бездоганної, зовнішності. У багатьох первісних етносах, зокрема австралійських аборигенів, зафіксована наявність жорсткого паралелізму між виглядом тіла і станом души, яка ніби є ідеальним двійником матеріального тіла. В анімістичній філософії прийнято, що души, звільнені від свого тіла, можуть бути впізнані за подібністю, яку вони зберігають з ним. Логічним наслідком цього вірування є думка, що калічення тіла здійснює відповідний вплив на душу. Австралійці, вбивши ворога, відрізають великий палець правої руки трупа, щоб той, ставши ворожим духом, не міг кидати своєю скаліченою рукою чарівного спису і мандрував би світом озлоблений, але нешкідливий [13, сс. 253-277].

Тут можлива і зворотна логіка: порушник, вже визнаний за злочинця, не може мати “нормальної” души (вибачте за таке словосполучення; це дійсно дуже далеко від християнства, яке не визнавало навіть психічної хвороби за хворобу души, а наполягало на оволодінні тіла дияволом). Отже, порушник заслуговує на те, щоб отримати знак на тілі – клеймо, відрізані вуха чи ніс, ... не кажучи вже про виривання сосків чи кастрацію. Поширення кар на тілі і катувань у середньовічній Європі пов'язане в юридичному аспекті з рецепцією римського права, а в аспекті політичному із надмірним зростанням насильства в суспільстві з XVI ст. – часу реформації, релігійних війн і глобальних соціальних трансформацій. Значно жорсткіше стає система покарань, отримує невидане до того поширення і популярність практика калічення злочинців, страта розтягується на кілька етапів. Тілесними покараннями взагалі рясніють законодавчі пам'ятки різних країн, народів і епох від “Законів Хаммурапі” (Вавилонія, XVIII ст. до н.е.) чи “Середньоасирійських законів” (Ашшур, бл. XV-XIV ст. до н.е.) [15, сс. 151-178, 195-208] аж до законів сьогоднішніх держав, скажімо, Південно-Східної Азії.

Кари на тілі, калічення винних не лише залякувало потенційних злочинців, а й викликало щирий, здоровий і тривалий сміх загалу. Адже, скалічений злочинець продовжував жити в суспільстві, однак із накладеним довічним тавром. На це слід зважити з огляду на публічність і театралізацію покарань, які стають обов'язковим і притягальним видовищем, свого роду святом. “Містеріальний театр, – зазначає А. Я. Гуревич, – існував пліч-о-пліч з театром страт. У цьому театрі і сам підданий страті виконував відведену йому роль: він фігурував як свого роду спокутна жертва” [5, с. 324].

Все це говорить про карнавалізацію покарання. Карнавальний/ ритуальний сміх, що зневажав і відлякував загрозливих потвор *ішого* світу (куди корінням уходить сучасне американізоване “свято” Halloween [4, с. 107]), сплітався зі сміхом і знущаннями над природними фізичними потворами та над засудженими злочинцями, яких привселюдно катували і калічили. Згадаємо звичай обрання “короля карнавалу” – злочинця, якому на свято віддавали пошану, і світ ніби перевертався згори до низу, а на другий день його чекала страта, і світ нормалізувався. Тут за історико-літературну ілюстрацію може правити епізод із “Собору Паризької Богоматері” В. Гюґо, в якому Квазімодо обирають “папою блазнів” і нібито вшановують, хоча насправді потішаються [7, сс. 44-51]. Тут символічно, що королем карнавалу, папою-блазнем обирають не злочинця – морального урода, а дійсно фізичного урода – красеня на зворот, і таким чином все рівно зберігають гармонію коливань між “верхом” і “низом”, святом і буднем, аномальністю і нормою.

Намагаючись встановити зв'язок між сміхом і покаранням, ми ще раз підкреслимо паралель між злочинцем і потворністю, каліцтвом. При цьому слід згадати один із фрагментів давньоримських “Законів XII таблиць”, за яким немовля, що відрізнятиметься виключною потворністю, має бути страченим (Таблиця IV, п. 1) [14, с. 48]. Схоже ставлення до потворних немовлят міститься в законодавстві багатьох античних народів, зокрема спартанців, які скидали потворних новонароджених з Тайгету. Давні автори пояснювали жорстокість предків піклуванням про добро і здоров'я загалу, в жертву чому приносилися нещасні скалічені діти. У цьому ж ключі розмірковував у “Генеалогії моралі” Ф. Ніцше, говорячи про жорстоку і красиву расу панів [9, сс. 418-422]. Ми ж звернемося за поясненнями до Дж. Віко, який вважав, що потворність тут розумілася не в сучасному естетичному сенсі, а в примітивному, варварському: потворні новонароджені, яких знищували у давніх державах, – це громадські уроди, тобто народжені благородною жінкою без законного шлюбу. Дж. Віко наводить приклади з античної міфології, в якій поєднання людських і тваринних рис являється символічним образом громадської потворності, тобто змішання шляхетної породи з підлеглим плебейським середовищем, що живе поза законом і поза офіційною релігією [3]. Так само і поняття “красота” спочатку не пов'язується з естетикою: початкова Венера була релігійним

образом *громадської* краси [8, с. 34]. Як бачимо, існує зв'язок уявлень про потворність (внутрішню) із злочиним, у даному випадку – позашлюбним незаконним народженням дитини.

До категорії зневажуваних – парій середньовічного суспільства, – крім злочинців, потрапляли представники неprestижних і не схвалюваних професій. Вони випадали зі сталих структур традиційного суспільства (так, наприклад, акторів-лицедіїв навіть не дозволялося ховати на християнських кладовищах), вважалися бродягами і волоцюгами, а тому, як і злочинці, могли бути піддані ритуальному висміюванню. Це відбивалося не тільки у звичаєвому праві, а й у офіційних кодексах. Приміром, у “Саксонському зерцалі” (XIII ст., Німеччина) у статті 45, де йдеться про відшкодування (вергельд) за життя і здоров'я представників різних категорій феодального суспільства від князів і баронів до поселян і літів (напіввільних), читаємо: “§8. Дві вовняні рукавички й одні гнойові вила складають відшкодування батрака... §9... Дітям священників⁷ і незаконнонародженим дається як відшкодування два воза сіна, що можуть тягти дворічні бички. Акторам і всім тим, що передають себе у власність іншого, слугує як відшкодування тинь людини. Найманим бійцям (у поєдинках) і їхнім дітям дають як відшкодування світлий відблиск від сонця на щиті. Два віники і ножиці складають відшкодування для тих, що утратили свої права крадіжкою, грабежем або іншими діяннями” [14, сс. 104-105]. Не варто сумніватися в тому, що дані параграфи не випадково потрапили до законодавчого збірника – це свідомо фіксація ритуалу висміювання. Саме ритуалу, адже середньовічне право було наскрізь просякнuto процесуальною обрядовістю, що укорінювалася ще в архаїчному звичаєвому праві. Першорядна роль правового ритуалу, тобто процесуального боку справи, пояснюється просто – спорідненістю його у свідомості народних мас з магічним дійством.

Варто нагадати, що парії середньовічного суспільства (серед них, як бачили, і колишні злочинці) не ізолювалися від загалу, а продовжували жити серед людей, однак із своєрідним тавром – назавжди спалженою репутацією. Тим не менш вони не позбавлялись хоча б якого-небудь правового захисту: “§10. Відшкодування особам, позбавленим прав, приносить їм мало користі, але воно тому встановлено, що за відшкодуванням впливає штраф судді. §11. Позбавлені прав не мають вергельду. Проте, якщо хтось поранить, або ограбує, або уб'є кого-небудь із них, або згвалтує жінку, позбавлену прав, і тим самим порушить мир, то того потрібно судити за законом про порушення миру” [14, с. 105]. У цих рядках – свідок раціоналізації старих норм, зафіксованих завдяки кодифікації давнього звичаєвого права, прагнення поставити їх на службу інтересам і цілям державної влади, що санкціонує їх своїм авторитетом.

Підводячи підсумки, зазначимо, що *смій* з первісних часів виконував у суспільстві різноманітні функції, і серед них далеко не останньою була функція каральна, інколи – “карально-виховна”. З поступовим зміцненням держави, що тиснула на суспільство, узурпувавши всі права легітимного насильства, і завмиранням звичаєвого права, дана іпостась сміху була виштовхнута з правової сфери і сфокусувалася виключно в області моралі.

1. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. – М., 1990.
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990.
3. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. – М.-К., 1994.
4. Власова Е. Л., Костенко С. М. Focus on USA. – СПб., 1991.
5. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990.
6. Гуревич А. Я., Харитонович Д. Э. История средних веков. – М., 1995.
7. Гюго В. Собор Парижской Богоматери. – Красноярск, 1956.
8. Лифшиц М. Собр. соч.: В 3 т. – Т.2. - М., 1986.
9. Ницше Ф. К генеалогии морали. Polemическое сочинение // Сочинения в 2 т. – Т.2 – М., 1990. – С.407-524.
10. Маркусь В. Право звичаєве // Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Л., 1996. – С. 2304-2305.
11. Скакун О. Ф. Теория государства и права. – Х., 2000.
12. Современная западная философия: Словарь. – М., 1991.
13. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М., 1989.
14. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: Учеб. пособие. – М., 1998.
15. Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. - Ч.1 – М., 1980.

⁷ На все католицьке духовенство накладався обов'язок celibату – заборони вступати у шлюб і мати дітей.

16. Швидько Г.К. Історія держави і права України. (X – початок XIX ст.). – Дн-вськ, 1998.
17. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. – Т.1. – Л., 1992.